

Aanraken is léven

*Zichtbaarheid voor lesbische vrouwen naar aanleiding van De bloedvloeiende vrouw
(Markus 5)*

Door Inge Boef

*Ze had gehoord over Jezus, en ze begaf zich tussen de menigte
en raakte zijn bovenkleed van achteren aan, want ze dacht:*

Als ik alleen mijn kleren maar kan aanraken, zal ik al gered worden. (Markus 5,27-28)

Gezien worden

‘Het draait allemaal om zichtbaarheid’ – aldus Linda Huijsmans in een interview op Tros Radio (24 april 2009). In dit interview reageert zij op het onderzoek dat Stichting Ondersteboven onder tweeduizend Nederlandse vrouwen uitvoerde. Het doel van dit onderzoek was de psychosociale gezondheid van lesbische en biseksuele vrouwen te vergelijken met normgegevens van vrouwen uit de algemene bevolking, de mate van stigmatisering en negatieve ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen in kaart te brengen en te kijken naar de verbanden tussen stigmatisering en psychosociale gezondheid.¹ Uit de resultaten van dit onderzoek blijkt dat lesbische en biseksuele vrouwen meer psychosociale gezondheidsklachten rapporteren. Volgens de conclusie van dit onderzoek kunnen de uiteenlopende klachten in samenhang gebracht worden met ervaringen van stigmatisering en negatieve reacties op het lesbisch of biseksueel zijn. Volgens Linda Huijsmans is er daarom sterke behoefte aan zichtbaarheid van deze vrouwen in de samenleving. Door maatschappelijke openheid over seksualiteit kunnen volgens haar stigmatisering en negatieve reacties doorbroken worden. Ervaringen van stigmatisering kunnen dus leiden tot lichamelijke klachten en het gevoel geen volwaardige plaats in de gemeenschap te krijgen.

Ik ben Eva

In een verhaal uit het bijbelboek Markus ontmoeten we een vrouw die gestigmatiseerd was en daardoor niet volledig deel uit kon maken van de gemeenschap. In Markus 5 is zij als zoveel vrouwen in de bijbel naamloos. Laten we beginnen haar in deze lezing naar goed feministisch gebruik een naam te geven: Eva, vrouw van leven. De stigmatisering van Eva draait om wat de vrouwelijke seksualiteit met zich mee brengt: namelijk om het feit dat ze bloed vloeit, dat ze onafgebroken menstrueert. Haar lijden is verbonden aan haar vrouw-zijn. Twaalf jaar lang onophoudelijk menstrueren betekende in haar geval twaalf jaar lang onophoudelijk gebonden aan de joodse wetten rondom de menstruatie van de vrouw. Het

¹ Zie Jenny Ehrhardt en Henny Bosch, *Online onderzoek naar de psychosociale gezondheid van lesbische en biseksuele vrouwen in Nederland en stigmatisering*, <http://www.stichtingondersteboven.nl> (21-03-2010).

leven straalde niet bepaald van haar af. Vermoedelijk ging zij al twaalf jaar door het leven als een zwakke en uiterst bleke vrouw. Alles waar ze op zit of ligt wordt besmet en onrein verklaard (Lev. 15,19). Sterker nog, wanneer zij iemand aanraakt of door iemand aangeraakt wordt, wordt diegene ook onrein (Lev. 15,27). Zo is onreinheid binnen het joodse wetsysteem uit die tijd iets overdraagbaars en confronteerde dit haar continu met het feit dat er iets met haar aan de hand was. Eva was een smet die je uit de weg moest gaan om de weg naar God open te houden. Immers, in onreine toestand naar de tent van de Heer gaan, betekende de dood (Lev. 15,19). De reinheidswetten hadden stigmatisering tot gevolg: van buiten af, door de godsdienstige overheid, werd de menstruatie, een volkomen biologisch gegeven, als negatief kenmerk op vrouwen gedrukt.

Het Jodendom uit die tijd had een uitgebreid systeem van reinheidsregels met als belangrijkste functie het hiërarchisch ordenen van de gemeenschap van mensen. De maatschappij werd aan de hand van regels en voorschriften zo ingericht dat een ieder zijn sociale plaats wist. De meest reinen stonden bovenaan en de onreinen onderaan de maatschappij of zelfs daarbuiten. Zo vormden alle voorschriften over (on)reinheid een ordeningssysteem. Opmerkelijk is, dat bij veel van deze voorschriften onreinheid gekoppeld is aan lichamelijke processen. Dat geldt zowel voor mannen als voor vrouwen. Geslachtelijke onreinheid geldt wanneer een man een ontsteking heeft aan zijn penis (Lev. 15, 2) maar ook wanneer hij een zaadlozing heeft gehad (Lev. 15,16). Ook de seksuele gemeenschap tussen man en vrouw leidt tot onreinheid (Lev. 15, 18). Uit deze voorschriften kunnen we afleiden dat geslachtelijke onreinheid niet slechts beperkt werd tot de vrouw, hoewel het in de praktijk wel vooral betrekking had op vrouwen.

Eva wordt in dit verhaal zichtbaar gemaakt. Ze krijgt de ruimte om met haar hele zijn, lichaam en geest, weer deel te nemen aan de gemeenschap, opnieuw deel te hebben aan het leven. In de aanraking tussen Jezus en deze vrouw wordt haar lichamelijke bevestigd. Jezus geeft haar haar identiteit terug waardoor ze in haar zijn een eenheid wordt waar óók haar lichaam bij hoort. Ze mag er in haar hele zijn weer toe doen in de gemeenschap. Haar stigmatisering wordt doorbroken. In dit artikel wil ik laten zien hoe deze vrouw de kracht vond om zich tegen het godsdienstige systeem van uitsluiting en stigmatisering te verzetten, hoe Jezus daar ruimte voor gaf door haar zichtbaar te maken en daarmee zelf ook dit godsdienstige systeem verstoorde. Welke betekenis kan dit verhaal hebben voor het doorbreken van stigmatisering van lesbische en biseksuele vrouwen? Kunnen wij in dit verhaal de kracht vinden om ons te verzetten tegen de stigmatisering vanuit heteroseksuele normativiteit en daarmee onze zichtbare plaats in de gemeenschap op te eisen? Dit artikel vormt een persoonlijke beschouwing en theologische reflectie op deze vragen naar aanleiding van dit verhaal.

Geef mij mijn lichaam terug

Voor een goed begrip van de stigmatisering van de vrouw in Markus 5 wil ik ingaan op een eerste stap die leidt tot haar verlossing. Deze eerste stap is gelegen in het opeisen van haar

eigen lichaam als wezenlijk element van wie zij is. Daarin vindt zij de verlossing van haar lijden en de vervulling van wie zij is.

Het lichaam is eeuwenlang in filosofie en religie naar de marge geschoven. Bij Plato merken we al een tweedeling tussen lichaam en ziel. Ook in de christelijke theologie van de afgelopen eeuwen heeft het lichaam veelal een negatieve betekenis gekregen. Beïnvloed door het Griekse dualisme, waarbij het lichaam inferieur aan de ziel werd geacht, werden de lichamelijke verlangens gezien als iets dat christenen moesten overwinnen. Het aardse leven werd gezien als slechts een fase op weg naar de hemelse bestemming waarbij alles draaide om het behoud van de ziel. Men meende dat de lichamelijke verlangens, veelal opgevat als verleidingen van de duivel in het vlees, daarbij een belemmering vormden voor het bereiken van deze bestemming en moesten daarom onderdrukt worden.

Wat geldt voor het lichaam in het algemeen, geldt voor het vrouwelijk lichaam in het bijzonder. Waar de filosofie van Aristoteles de vrouw voorstelde als een onafgemaakte man, legde de christelijke theologie vooral een vergrootglas op de passage in Genesis 3, waar verteld wordt dat de eerste vrouw zwichtte voor de verleidelijke vrucht in de tuin van Eden. Sindsdien draagt het vrouwelijk lichaam de verleiding, en daarmee het kwaad, in zich. In de oudheid associeerde men de menstruatie met deze smet. Menstruerende vrouwen werden ervan verdacht te zijn besmet met een kwade geest.² Op verschillende manieren werd het kwaad verbonden aan het lichaam en de seksualiteit van de vrouw. Dergelijke opvattingen bestaan tot op de dag van vandaag in sommige culturen. Een persoonlijke ervaring daarmee was toen ik in de zomer van 2009 met een aantal andere vrouwen een bezoek bracht aan de oudste moskee van Kaapstad. Bij binnenkomst ontstond er onder de aanwezige mannen wat commotie. We mochten onze entree maken als we eerst even wilden bevestigen dat we niet in de periode van onze menstruatie zaten. Ik voelde een bepaalde mate van vernedering op het moment dat ik, op eis van een groep mannen, een uitspraak moest doen over de mate waarin mijn lichaam rein of onrein zou zijn. Dit voorbeeld illustreert de begrenzing van de vrouwelijke seksualiteit door de man, in dit geval in de islamitische cultuur. De vrouw wordt op deze manier in een mannelijk systeem gedwongen en tot object gemaakt, zoals ook het geval is bij Eva in Markus 5.

In onze tijd, waar in het westen dogma's en tradities niet zo'n grote rol meer spelen, is de waardering van het bestaan in het hier en nu sterk toegenomen. Het lichaam mag uit de schaduwkant van het bestaan komen en krijgt positieve aandacht. In menige reclame worden we opgeroepen ons lichaam het beste te geven omdat we dat verdienen. Het dualisme tussen lichaam en geest is er nog steeds, maar je zou kunnen zeggen dat ze naar de andere kant is doorgeslagen. Een grote nieuwe hype onder jongeren laat dit zien. Op profielsites etaleren zij hun lichaam, zonder hoofd. Dit wordt 'zelfobjectivatie' genoemd: door hun lichaam te etaleren lijken jongeren zichzelf in de eerste plaats te zien als object en pas in de tweede plaats als subject. Ook dit roept de vraag op hoe we ons lichaam ervaren en welke betekenis het lichaam heeft.

² Nel Noddings, *Woman and Evil*, California: University of California Press 1989, 36.

Zowel in de klassieke christelijke theologie als in deze vormen van zelfobjectificatie geldt dat het lichaam gezien wordt als iets dat we *hebben* in plaats van dat we een lichaam *zijn*. Binnen de fenomenologie omschreef Maurice Merleau-Ponty het lichaam als het algemene instrument voor het begrijpen van de wereld. Met ons lichaam zijn wij zichtbaar, waarneembaar en bewonen we de ruimte.³ Het is het instrument waarmee wij onszelf kunnen uitdrukken, relaties kunnen aangaan en elkaar geborgenheid kunnen bieden. Dit is het lichaam dat we zijn en dat fundamenteel is voor onze identiteit. Immers, mijn identiteit wordt bevestigd als ik waargenomen word en als ik zelf kan waarnemen. De ontmoeting tussen Jezus en Eva in Markus 5 is een kwestie van waarnemen en waargenomen worden, van aanraken en aangeraakt worden waarbij zowel het lichaam van Eva als het lichaam van Jezus betekenis krijgen voor de ander. Jezus bevestigt in dit verhaal dat bij Eva's identiteit niet alleen haar ziel, maar óók haar lichaam hoort. Hij doet dat door haar lichaam te erkennen in de aanraking. Lisa Isherwood wijst hierop door te benadrukken dat ons lichaam, en daarmee verbonden onze identiteit, het meest van onszelf is maar tegelijkertijd het meest van onszelf afgepakt wordt door patriarchaat, religie, wet.⁴ Precies dit gebeurde in het leven van Eva. Maar het evangelie dat hier plaatsvindt, is dat Eva haar lichaam, en daarmee haar seksualiteit, terugkrijgt. Het is van haar.

Dit verhaal vertelt ons dat lichaam en ziel een eenheid vormen en dat ons lichaam fundamenteel is voor onze identiteit, de eenheid van ons wezen. Deze eenheid van lichaam en ziel werd bij Eva door het godsdienstig systeem van reinheidswetten uit elkaar getrokken. Ze mocht er wel zijn, maar haar onreine lichaam moest ver op de achtergrond blijven. Deze existentiële gespletenheid laat haar maar ten dele leven. Jezus echter laat zich aanraken door haar onreine lichaam en geeft haar haar heelheid weer terug. De nadruk in het bijbelgedeelte ligt wat mij betreft niet op de wonderlijke genezing die plaatsvindt, maar op het feit dat de vrouw haar lichaam terugkrijgt als deel van haar identiteit. Een identiteit, niet langer gedefinieerd door het sociale en godsdienstige systeem, maar door Jezus, die in zijn boodschap, maar ook in het feit dat hij genas op de sabbat en aan tafel ging met zondaars, dit systeem continu onder kritiek stelde. Jezus plaatste zichzelf daarmee telkens buiten het godsdienstige systeem en vormde zo een bedreiging voor vertegenwoordigers van de mannelijke religieuze autoriteit en politieke macht.⁵

Door de vraag 'Wie heeft mij aangeraakt?' vraagt Jezus haar zich bekend te maken. Het is zijn uitnodiging aan Eva om naar lichaam en geest weer onderdeel te worden van de gemeenschap. Het is echter óók een uitnodiging aan de godsdienstige gemeenschap om alle oordelen aangaande haar identiteit op te geven.

³ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, Amsterdam: Ambo 1997, 185.

⁴ Lisa Isherwood, *The Good News of the Body, sexual theology and feminism*, New York: New York University Press 2000, 21.

⁵ Zie Kathleen McManus, 'Suffering, Resistance & Hope – Women's Experience of Negative Contrast and Christology' in *Tijdschrift voor Theologie* 49:1 (2009), 27.

Homoseksuelen, biseksuelen en transgenders wordt op basis van een geordend systeem van wat normaal en geaccepteerd is – namelijk de heteroseksualiteit – bepaalde normen opgelegd waardoor ze maar ten dele mens mogen zijn. Je mag het wel zijn, maar je mag het niet doen – deze scheiding tussen lichaam en ziel wordt in orthodox christelijke kring vaak aangebracht in de omgang met homoseksualiteit. Het lichaam met haar seksuele verlangens wordt daarmee zondig verklaard. Met het ontkennen van deze fundamentele kant van het leven, de seksualiteit van de mens, wordt de vraag prangend: wie mag ik zijn en welke betekenis heeft mijn lichaam? Deze vraag is meer dan een identiteitsvraag, meer dan een vraag naar de eenheid van het wezen. Het is een vraag naar de oorsprong, de bestemming en daarmee de vervulling van een mens. Het lichaam dat ik ben heeft niet slechts betekenis voor mijn identiteit, maar juist ook een betekenis voor de ander. Mijn lichaam stelt mij in staat om contact te maken, om te leven in verbondenheid, in gemeenschap. De verbondenheid met de ander vervult mijn diepste verlangen en laat mij leven.

Kus mij tot leven

Doordat de relaties met de gemeenschap verbroken zijn, lééft Eva niet. Vervreemd van haar lichaam weet ze niet wie ze mag zijn. Ze moet zich op afstand houden van mensen. Leven zonder intieme relaties. Het vereist veel moed van haar om in de drukte van alle mensen die dicht bij Jezus willen zijn, haar plek in te nemen. De onreinheid die, volgens de joodse gemeenschap in die tijd, op haar lichaam rustte, doorbrak ze zelf door de stap te zetten om Jezus aan te raken. Haar vloeiing stopt op het moment dat ook Jezus begint te vloeien: de kracht die uit hem wegvloeit is de kracht die haar weer tot leven wekt. Dat brengt mij bij een belangrijke boodschap in dit verhaal: de goddelijke kracht die in lichamelijke aanraking besloten ligt. Omdat aanraking altijd impliceert dat er een “ik” is die aanraakt of aangeraakt wordt, is aanraking altijd verbonden met onze identiteit. Ook in de aanraking zijn lichaam en geest verbonden. Zo vormt aanraking een diepe en krachtige bevestiging van het bestaan. Door aanraking voelt de mens dat hij/zij gezien en erkend wordt. Wie lichamelijke aanraking ontberen moet, raakt emotioneel beschadigd. We weten dit uit onderzoeken met kleine baby's die verwaarloosd werden en op latere leeftijd niet in staat bleken te zijn om op een evenwichtige manier relaties aan te gaan. Ieder mens heeft een huid die bij een knuffel, een zoen of een streling geprikkeld wordt. Deze prikkeling wordt via zenuwen doorgegeven aan de kleine hersenen, de plek waar onze emoties en gevoelens geregeld worden. Aanraken is voelen dat je leeft! Daarmee is aanraking van levensbelang omdat het je verbindt met het ervaren van leven en het je identiteit mede vormgeeft.

In de Griekse tekst van Markus 5 wordt er een vorm van het werkwoord *haptomai* gebruikt voor de aanraking van Jezus. Dit werkwoord gaat in betekenis verder dan alleen de aanraking op zich. Het zegt ook iets over gehecht raken, in relatie gaan met iemand. Met die betekenis in ons achterhoofd, kunnen we de tekst ook zó lezen dat Eva de stap zet om zich te hechten aan Jezus, de relatie met hem aan te gaan. Deze stap begint bij haar geloof, doordat zij allereerst zélf haar lichaam aanvaardt en weigert zich nog langer door het systeem te laten

buitensluiten. In Jezus' nabijheid vindt ze de kracht om tegen het systeem van buitensluiting in te gaan. Door deze erkenning van haar lichamelijk zijn, ontstaat ook het verlangen om gezien te worden, om deel uit te maken van mensen en de verbinding met mensen aan te gaan. Zo zet zij de stap in de menigte en overtreedt bewust het gebod waar ze zich naar alle waarschijnlijkheid twaalf jaar lang aan gehouden heeft. Het werd tijd om haar lichaam voor zichzelf op te eisen, te erkennen en te ontdoen van de patriarchale macht die haar in zijn greep hield. Daarmee legt zij een claim op wie zij is. Ze neemt de verantwoordelijkheid voor haar lichamelijke gevoelens en onderkent haar behoefte aan intimiteit. Het initiatief ligt bij de gelovende Eva. Dit geloof mondt uit in het aanraken van Jezus' mantel. Het is haar redding omdat Jezus deze claim aanvaardt en hij haar vraagt zich niet alleen onopvallend, maar ook zichtbaar in de kring van mensen te laten zien. Na twaalf jaar buitengesloten te zijn geweest van de gemeenschap, komt zij ineens centraal te staan.

Als we onszelf durven aanvaarden als mens in de heelheid van geest én lichaam, als we aanvaarden dat we ons lichaam niet hebben, maar ons lichaam zijn, bemerken we dat we een diep verlangen tot verbinding bij ons dragen. Onszelf aanvaarden in ons lichamelijk bestaan betekent aanvaarden dat ons een lichaam gegeven is en dat we in de volheid en eenheid van ons bestaan gewenst en gewild zijn. We beamen dan: en zie, het is goed dat ik er ben en dat iemand mij nodig heeft! Ik ben als Gods beminde gemaakt om lief te hebben.

Dat we in de volheid van ons leven gewenst en gewild zijn betekent óók in ons bestaan als mens met onze seksualiteit. Dit gewenst en gewild zijn mogen we vieren met ons lichaam als een gave van God. Wij kunnen dood zijn in ons leven als we onze schepping maar ten dele kunnen beantwoorden; als we maar ten dele liefde kunnen betonen en ervaren, als we niet volop een heel mens kunnen en mogen zijn. Of, in de woorden van een klassieke feministische theologe, Dorothee Sölle: 'Als we de liefde bedrijven aanvaarden we daarin van harte ons geschapen zijn, herscheppen we elkaar als nieuwe mensen en leven we eindelijk in en niet meer tegen ons lichaam.'⁶

Juist in de seksuele liefde tussen twee mensen die elkaar liefhebben, het moment bij uitstek waarin lichaam en ziel verbonden zijn, wordt ons bestaan krachtig bevestigd. Het leven, en daarmee de Gever van het leven, God zelf, wordt dan omarmd. Dorothee Sölle omschrijft dit als een sacrament, een teken van de genade aan het element dat lichaam heet.⁷ Ik denk dat ze hiermee wil zeggen dat de seksuele liefde een gewijde handeling is, zoals een sacrament, waarbij we onszelf onvoorwaardelijk geven aan elkaar. Ik word tot leven gekust wanneer ik mijn bestaan in veiligheid en vertrouwen in de handen van de ander mag leggen. In de seksuele liefde kunnen we zo iets van God ervaren die leven geeft. Juist de seksuele liefde dringt ons tot heelheid. Zij maakt ons vrij en daagt ons uit om al onze mogelijkheden en vaardigheden te ontwikkelen en steeds meer mens, evenbeeld van de liefde, te worden. Rowan Williams stelt dat om ons lichaam een bron van vreugde te kunnen laten zijn, het

⁶ Dorothee Sölle, *God heeft mensen nodig. Een theologie van de schepping*, Baarn: Ten Have/Baarn 2000, 222.

⁷ Idem, 208.

door iemand ontvangen, geaccepteerd en verzorgd moet worden.⁸ Wanneer onze seksualiteit verankerd is in het liefhebben tussen twee mensen die volledig op elkaar gericht zijn is daar het leven krachtig ervaarbaar. Dáár kussen mensen elkaar tot leven en wordt het tot een lied van de liefde⁹:

Kus mijn huid, kus mijn handen
Kus mij tot leven
Bedek mij met je liefde
Mij tot zegen

Zo zijn wij dan een mens in de heelheid van vlees en bloed, lichaam en geest. Niet langer een mens bekneld in door mensen opgelegde structuren en normen van wat 'normaal' en 'geaccepteerd' is, zoals ook de bloedvloeiende vrouw. Maar vanuit ons eigen initiatief om ons leven op te eisen, door Christus aangeraakt, bevrijdt en tot léven geroepen. Als antwoord op 'en zie, het is goed' bij onze schepping als Gods beminde.

Besluit

In dit verhaal uit Markus 5 gaat het eigenlijk om twee problemen: de bloedvloeiing van de vrouw en, als gevolg daarvan, de stigmatisering en uitsluiting door de gemeenschap. Stigmatisering krijgt kans te ontstaan wanneer het lichaam als object gezien wordt, wanneer het lichaam losgekoppeld wordt van ons gehele zijn. Op die manier krijgt men de kans om aan het lichaam een negatief kenmerk toe te dichten. In het geval van de vrouw in Markus 5 is het de onafgebroken twaalf jaar durende menstruatie - een kenmerk van haar lichamelijke en seksualiteit - die haar tot object van uitsluiting maakt. Bij lesbische en biseksuele vrouwen draait de stigmatisering om het anders zijn, het buiten de heteroseksuele norm vallen.

Met de vraag 'Wie heeft mij aangeraakt?' wil Jezus niet de gangbare buitensluiting van menstruerende vrouwen bevestigen. Hij nodigt de vrouw juist uit haar fysieke plaats in de gemeenschap weer in te nemen. Niet alleen geestelijk, maar juist lichamenlijk, dus zichtbaar er te zijn. Zo doorbrak Jezus het denken tussen 'wij' en 'zij'. Hij stelde de binaire categorie waarin de joodse gemeenschap de mensen indeelde in 'rein' en 'onrein', 'man' en 'vrouw' verhouding ter discussie. Jezus verzet zich daarmee tegen het heersende systeem. In dit verzet ligt een bevrijdende boodschap voor ons. Immers, de genezing is niet afgelopen bij de vrouw alleen, maar beoogt de genezing van de hele gemeenschap. Binnen de

⁸ 'For my body to be the cause of joy, the end of homecoming, for me, it must be there for someone else, must be perceived, accepted, nurtured. And that means being given over to the creation of joy in that other, because only as directed to the enjoyment, the happiness, of the other does it become unreservedly lovable.' Zie Rowan Williams, 'The Body's Grace' in C. Hefling (red.), *Our selves, our souls & bodies. Sexuality and the household of God*, Cambridge/Boston: Cowley Publications 1996, 60.

⁹ Gedicht van eigen hand

gemeenschap van mensen mag het denken in deze binaire categorieën doorbroken worden. Zo ontstaat er pas werkelijke gemeenschap, een gemeenschap die Jezus op het oog heeft wanneer hij spreekt over het koninkrijk van God; wanneer iedereen er toe doet in zijn eigenheid en er leven is voor een ieder. Het verzet tegen het systeem dat mensen beknelt en gevangen houdt, leidt tot bevrijding voor deze mensen en biedt de ruimte om weer helemaal mens te worden. Leven binnen de gemeenschap, binnen het koninkrijk van God, roept ons dan op ons te verzetten tegen elke beoordeling en categorisering die leidt tot stigmatisering en buitensluiting van mensen. Het roept ons op om de mens in zijn lichamelijke aanwezigheid tegemoet te treden. Dit betekent het accepteren en respecteren van de ander, de lesbische of biseksuele vrouw die afwijkt van de heteroseksuele norm, in haar lichamelijk zijn. 'Je mag het wel zijn, maar niet doen' – dit is een oproep tot verzet. Dat is de bevrijdende boodschap die dit bijbelgedeelte in zich draagt: we mogen ons laten bevrijden van onze macht om de identiteit, het bestaan, van een ander gevangen te nemen.

Bibliografie

Isherwood, Lisa, *The good news of the body, sexual theology and feminism*, New York: New York University Press 2000.

McManus, Kathleen, 'Suffering, Resistance & Hope – Women's experience of Negative Contrast and Christology' in *Tijdschrift voor Theologie* 49:1 (2009), 18-43.

Merleau-Ponty, Maurice, *Fenomenologie van de waarneming*, Amsterdam: Ambo 1997.

Noddings, Nel, *Woman and Evil*, California: University of California Press 1989.

Sölle, Dorothee, *God heeft mensen nodig. Een theologie van de schepping*, Baarn: Ten Have/Baarn 2000.

Williams, Rowan, 'The Body's Grace' in C. Hefling (red.), *Our selves, our souls & bodies. Sexuality and the household of God*, Cambridge/Boston: Cowley Publications 1996, 58-68.